

УДК 81.[811.111.161.2]

ОБРАЗНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОТИСТАВЛЕНЬ *RIGHT/LEFT, STRAIGHT/CROOKED* В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ: АКСІОЛОГІЯ І ТИПОЛОГІЯ

Тищенко О. В.

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

Тищенко Ю. О.

Рівненський державний гуманітарний університет

У пропонованій розвідці з'ясовується специфіка фразео-семантичного та паремійного наповнення протиставлень *right-left, straight-crooked* в англійській та окремих східнослов'янських мовах, виявляються значення (вільні і стійкі сполуки слів, порівняння, термінологічні словосполучення й концепти з ними зв'язані), описуються основні фразео-семантичні групи у зіставляваних лінгвокультурах. Протиставлення лівий – правий, що пов'язане з розділенням функцій лівої та правої руки та асиметрією правої та лівої півкуль головного мозку людини, є одним із проявів антропометричної оцінки людиною навколишнього світу, представлених в культурній антропології, етнографії, міфології, архітектурі, традиційній народній культурі, повір'ях.

Ключові слова: символіка правого і лівого, прямого і кривого, оціночність, фразео-семантична група, концептосфера, повір'я, міфологія.

Тищенко О. В. Образные средства выражения противопоставлений *RIGHT-LEFT, STRAIGHT/CROOKED* в английском языке: аксиология и типология. Семантическое противопоставление правый-левый связано с разделением функции правой и левой руки, а также асимметрией правого и левого полушария головного мозга человека. Последнее является ключевым проявлением антропометрической оценки окружающего мира, представленным в культурной антропологии, этнографии, мифологии, искусстве, архитектуре, языке традиционной народной культуры. Идея кривого в архаическом мировосприятии и первобытной культуре, верованиях связана с описанием предметов, в которых нарушены их нормальные, стандартные пропорции. Именно этот компонент ненормальности лежит в основе многочисленных семиотических, ценностных и фразеологических проявлений кривизны, пейоративной символики предметов и атрефактов, отраженных в устойчивых сочетаниях слов и паремиях. В статье предлагается их рассмотрение на материале английского языка в сравнении с некоторыми восточнославянскими.

Ключевые слова: символика правого и левого, прямого и кривого, оценочность, фразео-семантическая группа, концептосфера, язык традиционной народной культуры.

Tyshchenko O. V. Figurative means of oppositions' *RIGHT/LEFT, STRAIGHT/CROOKED* expression in the English language: axiology and typology. In the traditional folk culture language, a term "left" is usually referred to such attributes as weak, wrong, disordered, odd, negative, indirect, fuzzy, illegal, sinful and "right", respectively, being attributed by strong, correct, orderly, paired, positive, straight, clear. The opposition "left-right" associated with the separation of functioning the left and right hands alongside with the asymmetry of the right and left hemispheres of a human brain, appears one of the the world anthropometric assessment by an individual presented in cultural anthropology, ethnography, mythology, art, and architecture. The idea of improper in the folk culture and beliefs describes a subject with normal, standard proportions violated. It is this component of abnormality that forms the basis of many secondary semiotic manifestations of crookedness, lameness and other pejorative assessing connotations, including numerous phraseologisms, proverbs and sayings. The suggested research discusses the specifics of the phrase-semantic and proverb-related content of the opposites right-left, straight-crooked in English and certain East-Slavic languages, the meaning (free and stable word combinations, similes, terminological phrases and corresponding concepts) The article presents the description of the main phrase-semantic groups in compared linguistic cultures.

Key words: right and left symbols, direct and curve, evaluation, phrase-semantic group, conceptual sphere, superstitions.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності.

Насьогодні залишаються недостатньо дослідженими семантичні, когнітивні та лінгвокульту-

рологічні закономірності просторової організації мовних знаків у неблизько споріднених мовах, опис їх структурно-семантичної та когнітивної природи з одночасним врахуванням специфіки їх національно-культурної вербалізації за принципом бінарності в мові традиційної народної культури. Простір як макроконцептуальне утворення

© Тищенко О. В., Тищенко Ю. О. Образні засоби вираження протиставлень *RIGHT/LEFT, STRAIGHT/CROOKED* в англійській мові: аксиологія і типологія

цікавив багатьох учених-лінгвістів та досліджувався у різних ракурсах: структурно-семантичному (В. Г. Гак, Ю. С. Степанов, П. Редін, І. Довбня), когнітивному (Н. Ф. Єремеева, Р. Лангакер, Л. Талмі, О. С. Кубрякова, Д. Н. Руденко, Е. С. Яковлева, етнолінгвістичному (С. М. Толстая, Н. Толстой, Л. Невська, Є. Бартмінські, В. В. Вигоградова, О. Л. Березович, О. С. Пальчевська, В. М. Богуцький, У. Dukova та ін.), дискурсивному (С. І. Потапенко, Л. І. Белехова та ін.), фольклористичному (Я. Адамовський, С. Е. Нікітіна, О. Пурпуліт, О. Юдін, А. Байбурін, М. Жуйкова, О. Левкієвська), семіотичному (Ю. Лотман, Вяч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, В. М. П'ятигорський, Ю. Степанов). Р. Гжегорчикова розглядає опозицію верх/низ та її прояви в польській мовній картині світу.

Мета статті – встановити специфіку фразеосемантичного наповнення протиставлень *правий-лівий/right-left*, *прямий-кривий/straight-crooked* в англійській та почасти східнослов'янських мовах, виявити значення (вільні і стійкі сполуки слів, терміни й концепти з ними зв'язані), простежити їх символіку в мові традиційної народної культури.

Структура архаїчного універсуму (архетипна структура світу, за Т. В. Цив'ян) описується за допомогою низки просторових протиставлень, як-от: *високий/низький, довгий/короткий, зовнішній/внутрішній, широкий/вузький, далекий/близький, правий/лівий, порожній/повний* і под.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

О. Г. Брунова розглядає особливості «концептуалізації простору в архаїчному світосприйнятті англосаксів, здійснює реконструкцію типових семантичних моделей і ключових просторових архетипів» [1, 20]. Шляхом аналізу давньоанглійських текстів, пов'язаних із міфом про створення світу «Беовульф», «Гімн Кедмона», «Книга буття», та лікувальних замовлянь дослідниця моделює такі архетипні константи, як засвоєння чужого простору, закріплення в ньому функції межі, границі з їхніми апотропеїчними властивостями, мотив дороги і переходу, міфопоетичний образ розчленованої жертви (людини або тварини), синкретизм зооморфного й рослинного кодів в ритуалах символічного жертвоприношення, розбивання посуду на весіллі, подрібнення, поділу їжі на могилі, збирання та обмивання костей; при цьому жертва уявляється як мікрокосм, а її частини – просторовими об'єктами [1, 20].

Засновник слов'янської етнолінгвістики акад. Н. І. Толстой у статті «*Бинарные противопоставления типа правый-левый, мужской-женский*» звернувся до аналізу фольклорних текстів, вірувань, заборон і оберегів в сербській народній архаїчній культурі та її порівнянням в болгарській та російській народній традиції [8, 154-158].

Розмежування просторово-функціональних параметрів моделювання англосаксонської антропоцентричної моделі світу (взаємодія тіла

людини з оточуючим космологічним середовищем) наводить російську дослідницю О. Г. Брунову на думку, що одним із них є «візуальна симетрія в горизонтальному вимірі (вісь правий – лівий) на тлі функціональної асиметрії» [1, 20]. Ось що пише з приводу аналізу **krivъ* в слов'янській традиційній народній культурі С. М. Толстая, «мы назовем кривым лишь тот предмет, в котором нарушены его стандартные, нормальные пропорции... именно этот компонент «ненормативности» лежит в основе всех вторичных общеязыковых значений слова *кривой* в славянских языках и его всех так называемых культурных (или мифопоэтических значений). В них на ненормативность накладывается еще и... морально-идеологическая отрицательная оценка; в первом случае мы получаем значение «неверный, ошибочный, ложный», во втором – «неправедный, несправедливый, виноватый, грешный, плохой» [7, 275]. На зв'язок кривого і лівого у зв'язку із реконструкцією предметної лексики в слов'янських і германських мовах на індоевропейському мовному і культурному тлі (вірування, демонологія, архітектура, живопис, ієрогліфи, лексика, здебільшого негативна) звернула увагу І. Коваленко [5, 17]. Білоруська дослідниця О. І. Холявко розглядає регулярний семантичний перехід *'гнуць, кривить' → 'болець, умирать'*, який відображено у семантиці вторинних номінацій, прислів'ях та приказках білоруської та російської мов, зокрема й у прокльонах: *Уходила, умучила, согнула да скрючила* (о болезни), *Эх, друг, согнуло тебя в крюк! То же тело, да клубком свертело, Гнеш, каб цябе сагнула ў тры пагібелі! Каб цябе звילו да скруціла! Каб цябе звярцела, Каб яго сагнула ў сук! Каб яго скорчыла! Каб яго скруціла, зламала ды ў сук сагнула* і под. [9,15].

Архаїчні свідчення про символіку правого і лівого представлені в працях французьких етнологів, зокрема йдеться про Ерца (Hertz La preeminence de la main droite – «Перевага правої руки» 1909). Про це протиставлення згадується і в найдавніших розкопках у його кореляції з іншими опозиціями, зокрема, чоловіче-жіноче, коли обговорюються давні поховання в культурі первісних суспільств [4, 41].

За свідченням дослідниці І. Коваленко, «у давнину існувала практика розподілу житла на праву половину – чоловічу, та на ліву половину – жіночу. На Шрі-Ланці існував магічний ритуал, під час якого необхідно було розрізати лимон, що виконував роль ритуального символу, відділивши праву (чоловічу, чисту) та ліву (жіночу, нечисту) сторони. У геральдиці планочка на гербі зліва (тобто справа від глядача) означала, що власник цього герба був байстрюком». [5, 17].

За Й. Лейвен-Турновцою, лексичний рівень опозиції, представлений за допомогою етимологічної реконструкції й аналізу структури дери-ваційних гнізд, продемонстрував полісемію на

рівні концептів: одиниць, в основі яких лежить значення ЛІВОГО І ПРАВОГО (д.-інд. *daksina* – «правий», «південний», «хороший», «зграбний», німецьк» *Linkisch* «незграбний», рос. жарг. левушниця «магазинна крадійка», чеськ. розм. *Levota* «обман») [6, 137].

На її думку, «опозиції КРИВЕ І ПРЯМЕ, КРУТІННЯ І (ВИ) ПРАВЛЕННЯ, РУХ І СТАН реалізуються в межах концептуально-семантичного поля, інваріантом якого є поле опозиції АНТИ-НОРМА І НОРМА [6, 137].

Принагідно зауважимо, що в польській лінгвокультурі символіка лівої руки також мотивує щось не зовсім позитивне, приміром, людину, що запізнюється на обід: *czekać na kogo lewą ręką* [НКРР I, 366], у порівняльних зворотах позначає дурість – *Głupi jak but zlewej nogi* [НКРР I, 670], ліниву людину – *Cały lewy do roboty* [НКРР 3, 53], життя чоловіка і жінки без шлюбу – *Na lewą rękę się ożenił* з кількома синонімічними варіантами: *Życ na wiarę, Nie chce z nią żyć na backę, To wy żyjecie tak na kocią łapkę, Miał siedmioro dzieci na kocie łapę, czyli bez ślubu, Życ na miarki, Żyje na wiórki* [НКРР 3, 976]. Ідея кривого в польській магичній практиці співвідноситься з подружньою зрадою: *Papieros się krzywo pali — żonka zdradza* [12, 199]. Згідно з польськими повір'ями, якщо хтось, проходячи повз піч гончара, в якій випаляють горщики, «*wykrzywi usta, to się pokrzywią wszystkie garnki w tym piecu*» [14, 43].

В Шотландії надто велика увага приділялась тому, яку руку використовує дитина, коли вперше бере ложку, щоб їсти. Якщо це буде ліва, то, на жаль! дитина приречена бути нещасливою протягом усього життя [16, 20]. Також вірили, що родимки приносять удачу чи нещастя залежно від їхнього розміщення на тілі. Відтак, родимка на шиї (в зоні горла) – символ удачі, а на лівому боці чола, біля лінії росту волосся – навпаки, до біди. [16, 67]; дзвін у правому вусі вказує на те, що друзі про вас добре говорять, а якщо у лівому – то навпаки. Це твердження відрізняється залежно від місцевості. В інших місцях дзвін у лівому вусі символізує дружбу, а у правому – ворога [16, 67]; якщо помилково гроші покласти у ліву кишеню, то людина довго не буде мати ні копійки [16, 93].

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепт кривизни пов'язується (здебільшого в етнокультурі та символіці східних слов'ян та германців) з негативним маркуванням лівого як ненормального, належного до нечистої сили або фізичних чи психічних вад людини, порушення усталених морально-етичних чи життєвих, суспільних норм. Здебільшого в російських діалектах фразеологізуються і деякі криві предмети та артефакти, мотиви підозрливості, злості, намагання обдурити когось, чванливості, зазнайкуватості, хитрості, заздрості, гріха, простежується конфігурація концептів *кривой-косой* (*напеть на кривое веретено кому* «наказати, виругати кого-л» (чаще — угроза), *мотать на косо веретено* «сер-

дитися», «скося поглядати на когось, підозріло» [2, 78], *ноздрю кривить* «зазнаватись», *по кривой руке* – «нечесним шляхом», *заглядывать что кривая сатана в кувшин* – про допитливу людину, яка підозріло дивиться на когось.

В окремих ситуаціях символіка косоного веретена позначається на особливостях розмови, комунікативної діяльності людини: *навертеть на кривое веретено* «наговорити зайвого» [2, 78]. Зі значенням досвіду, неможливості обдурити когось, досить бувало, життєво загартованого, вживається кілька прислів'їв, представлених у вигляді лексичних і граматичних варіантів окремих складників (новгородське, псковське): *На кривой (вишивой, сивой) кобыле не объедешь (не объехать) кого*. Пск., Новг. Шутл. «про досвідчену, бувалу людину, яку важко обдурити» [2, 371], *Кривые моты мотать* «обдурювати когось». Негативний член протиставлення в обох опозиціях, крім того, пов'язується з ідеєю інтенсивного руху, переміщення об'єкта вліво, аморальної поведінки, байдужості, підкупу, крадіжки, безмістовності якихось дій, помилки у мовленні (*косой язык, кривой язык, кривой (кривозубый) язык* «неправильная речь»). Образ лівого до того ж позначає смерть, потойбіччя, гріховність, мотиви перелюбу і позашлюбні взаємини (ці мотиви виявляються спільними в англійській та російській лінгвокультурах). Так, самогубство, фізичне позбавлення життя, інші прояви не-своєї (насильницької смерті) представлені передусім жаргонними одиницями, кримінального і молодіжного походження з полісемією значення: *идти/пойти (ходить/уходит) налево* «вмирати, гинути», «бути розстріляним», «припинити зв'язок зі злочинним світом», «порушувати подружню вірність».

Завершуючи розгляд лише окремих східнослов'янських культурних і мовних свідчень [див. детальніше: 9, 15-107], звернемось до хрононімів, символіка яких в мові народної культури пов'язується з недобрим, несприятливим часом для виконання певних робіт, зокрема, садіння городини, капусти. Так, у *кривий тиждень* не можна працювати, капусту сапувати – капусту покривить [3, 253]. Подібна культурна семантика представлена іншим антропонімом, що функціонує у складі російської календарної паремії: *Акулины — кривые огурцы*. Так на Псковщині називають церковне свято на честь «святої Акулины (26 июня) / считается, что огурцы, посаженные после этого дня, вырастут мелкими, искривленными» [2, 45].

В межах ФСГ англійської мови вирізняються образні одиниці зі *стереотипно-прескриптивним значенням*. В ролі основного лексичного вербалізатора у цьому разі виступають лінійні, видовжені об'єкти (*string* - мотузка), реалії транспорту, переміщення, пов'язані з рухом або прямими пред-

метами (*rail* - рейки, шлях), які поєднуються з прикметником *right: be on the right rail* – бути на правильній рейці [TETM, 14], *have the right end of the string* – триматись за правильний кінець мотузки [TETM, 354].

В англійській та російській мовах поганий настрій позначається через ідею лівої ноги; пор. *встати з лівої ноги*; вислів цей має певне культурно-символічне підґрунтя і сягає давніх звичаїв та вірувань.

Концепт лівого, як зазначалось, здебільшого маркує негативну конотацію незграбності, невправності, нездатності до якихось рішучих дій, зайвої, непотрібної речі, яка не варта жодної серйозної уваги, нехтування чимось або кимось: *Taking no more notice of him than if he'd been the left-hand spoke of a cartwheel!* - не звертай більше уваги на нього, чи то якби він був лівою спицею в колесі! [TETM, 194], недбалого ставлення до праці, наприклад, *Left hand, To work with the: to work inefficiently* – досл. ліва рука «працювати неефективно» [DEPh, 219]. Окрему підгрупу становлять одиниці, що позначають стан сильного сп'яніння людини у поєднанні із соматизмами з компонентом *left: wobbles like a drunken sailor with two left legs* – досл. коливається, як п'яний матрос з двома лівими ногами [TETM, 159]. Удаваний комплімент вербалізується як *left-handed compliment* – лівий комплімент, *Left-handed compliment, A doubtful or ambiguous compliment* – комплімент з лівої руки «сумнівний або неоднозначний комплімент» [DEPh, 219].

До специфічних особливостей національно-культурної вербалізації одиниць через прикметник *straight* можна віднести деякі англійські контексти зі значенням неможливості виправлення або зміни когось або чогось. Їхнім образно-символічним центром виступають метафори тварин, іхтіоменів - *a crab, a herring*, які становлять аналог вислову *горбатого могила справить: you cannot make a crab walk straight* – досл. ви не можете зробити ходу краба прямою [TETM, 151], *straight as the backbone of a herring* – прямий як кістяк оселедця [TETM, 156]. Аналогом прямого можуть виступати деякі предмети-артефакти зі значенням намотування, згинання, скручування, пов'язані зі сферою ткацтва (*straight as a hank of cotton* – прямий як моток бавовни [TETM, 27], інші прямі предмети (палка та синоніми - *smooth/straight [Yks] as a bulrush* - гладкий/прямий, як калюга [TETM, 449], зокрема й рослини прямої, витонченої і витягнутої форми. Компонентами таких усталених порівнянь є абстрактно-ментальні поняття й категорії зі значенням руху (поспіх – *straight as a rush*), деякі соматизми (*nitte* – з варіативністю першого атрибутивного компонента фразеологічних одиниць – *hard/right [straight] /sure as nails* – важкий/правильний [прямий] / впевнений як нігті).

Окремі образні номени зі значенням заборони, перестороги, неможливості здійснення якихось

дій чи обробки чогось демонструють належність до обробки землі, знарядь і предметів у сфері матеріальної культури, аграрної сфери, вирощування рослин. Наприклад, *more corn grows in crooked rows* [Kan] / *crooked furrows grow straight grain* – більше кукурудзи ростуть у кривих рядах; криві борозди виростають прямим зерном [TETM, 313], *you cannot plow a straight furrow in a crooked field* – ви не можете орати прямою бороздою у кривому полі [TETM, 348].

Ідея кривизни предметів поєднується із назвами рослин, тварин, стосується крім того

- частин тіла тварин (*crooked/right/straight [ironic]/stiff/ twisted as a ram's horn* – кривий / правий / прямий / жорсткий / кручений як ріг барана [TETM, 262]; *cammed /crooked/crookled /straight (ironic) as a dog's (hind) leg*,

- пристроїв для відкривання якогось умістища (*crooked as a corkscrew*);

- деяких інструментів та сільськогосподарських, зокрема технічних знарядь (*bent/crooked as a sickle* – зігнутий / викривлений як серп [TETM, 369], *crooked as a grindstone handle* – кривий, як точильна ручка [TETM, 376], *crooked as a cammerel* – криво, як камеррель;

- окремих явищ природи, наприклад, райдуги (*bent/crooked as a rainbow* – вигнуті / криві як веселка [TETM, 417];

- інших предметів (*crooked as a cammock* – криво як клюка) [TETM, 930].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз просторових номінацій в межах протиставлень правий-лівий (right-left), прямий-кривий (англ. straight-crooked) дає можливість констатувати значну подібність їх мотивації і образності в англійській мові при розбіжностях в ідеографічному й семантичному членуванні просторового континууму і неідентичних реаліях та розподіл відповідних контекстів і ситуацій відповідно до позитивного чи негативного аксіологічного полюсу.

Спільними образами у зіставлених мовах є номінація через просторові фразеологізми з прикметниками *правий-лівий, прямий-кривий* розуму і дурості, соматичний код (назви частин тіла людини, особливо пов'язаними з функцією правої або лівої руки, ноги та інших частин тіла), а також метафоризацією деяких технічних понять, пор. жаргонний вислів, співвіднесений з метафорою зіпсутого механізму або пристрою: *с левой резьбой* «про нерозумну або психічно невірнорозумну людину».

Типологічно спільними виявляються образи порушення етично-моральних норм і приписів, обман і шахрайство (*В левую/на левую руку, в левую сторону* «про нечесне життя»), позашлюбні стосунки, сфера права і суду. Крім того, в англійській мові компонент *left* виявляє ще такі сфери референції, як невправність, погане управління кермом, безлад, відсутність порядку, погане, невдале кермування кораблем, бездарність,

незаконні дії, несправедливість, інша конфесійна чи релігійна належність, незграбність, марнотратництво.

Однак тільки в російській та українській мовах наявні композитні деривати з коренем *-крив* – на позначення лжесвідчення і обману в суді (*криводушний, кривосуд*) чи шахрайства, незаконних дій, а також маркування учасників весільного обряду у росіян (*криворот*) або словосполучення-міфологеми (*кривая сатана*), які властиві лише російській традиції, а в англійській та українській – відсутні. Відмінності простежуються і в назвах тих предметів, які пов'язані з російською та українською матеріальною культурою, зокрема деякими знаряддями з символіч-

ною функцією крутіння і обертання предметів (рос. *кривое веретено* на позначення негативних якостей чи рис характеру людини чи поведінки дитини), зокрема й вмотивованість іншими предметами побуту, наприклад, частинами одягу та знаряддями, наприклад, російське (*сидеть (быть) на кривой кочерге*) маркує сильний стан сп'яніння.

Перспективою подальших розвідок у цьому напрямі вважаємо розгляд протиставлень *прямий-лівий, прямий-кривий* в текстах фольклору, зокрема в малих фольклорних жанрах, якими є загадки, народні прикмети (прогностики), а також у пісенному українському та польському фольклорі, календарно-обрядових пареміях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брунова Е. Г. Архаичные пространственные отношения в англосаксонской языковой модели мира: автореф. дисс...доктора филол. наук: спец. 10.02.04 – германские языки. Москва. 2007. 43 с.
2. БСРпог. – Мокиенко В. М., Николаева Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва. 2007. 784 с.
3. Войтович В. Українська міфологія. Київ. 2002. 663 с.
4. Иванов Вяч. Вс. Дуальные структуры в антропологии. Курс лекций. Москва. РГГУ, Институт русская антропологическая школа 2008. 332 с.
5. Коваленко І. Д. Просторові відношення і опозиція «кривий-прямий» у лексико-семантичних системах індоєвропейських мов. Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Рівне, 2003. С. 17-21
6. Лейвен-Турновцова Й. ван. Панстратические и пантопические аспекты семантизации отклонений от нормы в стандарте и нестандарте европейских языков. Логический анализ языка. Языки этики. М., 2000. С. 134 – 148.
7. Толстая С. М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва. 2008. 528 с.
8. Толстой Н. И. Бинарные противопоставления типа правый-левый, мужской-женский. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва. 1995. С. -151-166.
9. Холявко Е. И. Отражение мотива кривизны во вторичной семантике русского и белорусского слова. Монография. Гомель. 2002. 122 с.
10. DEPh – Hyamson A. M., Hist F. R. A Dictionary of English Phrases. London 1922. 386 p.
11. Dukova Ute. Mitologiczna opozycja prawy i lewy w bulgarskich dialektach. Etnolingwistyka. Lublin. T. 5. 1992. S. 45-53.
12. Kobyliński Sz. Odpukajmy. Rzecz o ostrzegawczych przesądach polskich. Katowice. 1990. 215 s.
13. NKPP – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. T. 1-4. red. J. Krzyżanowski, S. Swirko. Warszawa. 1969-1978.
14. Siarkowski W. Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pinczowa. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. T.IX. Kraków. 1885. S. 3-65.
15. TETM – Wilkinson P. R. A thesaurus of traditional English metaphors. London, New York, 1993. 490 p.
16. Thiselton D. Domestic folklore. London, Paris, New York 1891. 212 p.